

Balassa Iván

Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásai

A Hegyalja elnevezés már a 14-15. században előfordul, de nem tudjuk pontosan, hogy erre a területre vonatkozik-e vagy a magyar nyelvterületen használatos 5-6 más hegyaljára. 1350: Thome de Hegalya; 1411: Johannes dictus... de Hegalya.¹ A Tokaj településnév minden valószínűség szerint ötörök eredetű és ismereteink szerint a 13. században tűnik fel először. Török köznévi jelentése "folyó menti erdő", ami a területet a Bodrog és a Tisza partján egyaránt jellemezte.² A jelképnek számító hegy elnevezése az eddig megnyugtatóan meg nem fejtett Tarczal névhez kapcsolódik, mely már Anonymusnál feltűnik: ad montem Turzol. Szirmay Antal a 18. század végén nem Tokajnak mondja, hanem szerinte is "Tarcali hegy"-nek kellene nevezni.³ Érdekes, hogy a 16. században a szerémségi Fruska Gora hegységet, melynek oldalában a középkor leghíresebb magyar bora termett, Tarczalnak nevezték és ez a településnév csak ezen a két helyen fordul elő. A Tokaj helynév a 17. századtól kezdve mind jobban előrenyomul, annyira, hogy a területet a 18. századtól kezdve Tokaj-Hegyaljának kezdik nevezni. A 16. században a protestáns egyházi beosztás szerint Districtus Submontaneusról vagy Hegyaljai Kerületről beszélnek, mely később közigazgatási beosztásként is feltűnik. Paul Keler a 18. század elején a következőképpen magyarázza meg Tokaj és Hegyalja elnevezésének kapcsolatát: Az országon kívül Tokaji hegységnek mondják és a rajta termett bort tokaji bornak nevezik, mert Tokaj a Tisza és a Bodrog összefolyásánál a Felvidék, Erdély és Lengyelország kapujának számít. Magyarországon azonban e vidék neve: Hegyalja, ahol a hegyaljai bort szüretelik, melynek neve németül Unten das Gebürge, und Gebürger Wein, szlovákul Dool és dolske wino, míg latinul Partes submontanae és vina submontana.⁴ Ez az elnevezés németül, szlovákul, lengyelül és más nyelveken nagyon idegenül hangzik. Éppen ezért maga Keler is a Tokajer Wein-Gebürg elnevezést használja és így ment át az irodalomba. Elég, ha ezzel kapcsolatban Fr. J. Fuker munkáját említem: Versuch einer Beschreibung des Tokayer Gebürges, Wien 1790, ahol természetesen az egész Hegyalját tárgyalja. Apja, A. Fuker egy latin nyelvű munkájának címe így hangzik: Montium vitiferorum Tokaiensis, Tarczal, Tálya, Mád... Eperjes, 1749. Így bár Tokaj sohasem volt a Hegyalja politikai, vallási központja, de igenis annak kapujául számított, ahol az Alföld után más világ kezdődött, ameddig egykor a török hatalom elért. Várát a 16-17. században Európa-szerte ismerték, ezért, de meg a könnyebb lefordíthatóság, kiejthetőség kedvéért az egész területet a külföldi borkereskedők, majd ennél sokkal szélesebb kör Tokajról nevezte el.⁵ A kereskedők a "tokajibort" keresték az egész Hegyalján és ez lassanként a magyarban is polgárjogot kapott. Ilyen visszavételre más esetben is találunk példát, amikor a mászlást a lengyelek

saját helyesírásuknak megfelelően sz-szel ejtették, ezért a 19. század első felében (pl. Schams Ferenc munkáiban) mászlásnak írták, sőt talán ejtették is. E terület hivatalos és köznevezése azonban egyaránt Hegyalja maradt, amit a későbbiekben a Tokaj-Hegyalja váltott fel, a múlt század elejétől kezdve.

Már 1613-ban a Zemplén és Abaúj vármegyék Hegyaljai járásában nemes és polgári rendben lévők összeültek, hogy szabályozzák a szőlőművelést és a borkészítést. Ennek azonban a szövege a mai napig nem került elő. Illetve az ez évben rögzített városi törvényekben lappang. Ezen valószínű az a hét hegyaljai város vett részt, melyről Mád jegyzőkönyve 1622-ben ezt írja: "Mivel a Hegyaljai héth város eleitül foghvást egymásközt megh egygezven egyenlő akarattból végheztek, azt és decernáltak ugyminth az szőlőkben való Miveseknek az ő bérekrül és fizetésekrül".⁶

1641-ben Mádon tanácskoztak a következő hegyaljai települések: Tokaj, Tarcál, Mád, Tályá, Szántó, Zombor, Szerencs, Ond, Rátka, Bénye, Tolcsva, Liszka és Keresztúr képviselői, és ennek eredményeként egy 48 pontból álló szabályzat jött létre. Feltűnő, hogy hiányzik e sorból Olaszi, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Toronya, mely később ugyancsak a hegyaljai városok sorában szerepel, míg Szerencset és Ondot nem minden alkalommal találjuk meg ezek között.⁷

A 18. század elején Keler jelzi, hogy a Hegyalja nagyobb része Zemplén megyéhez tartozik, míg néhány település Abaúj megyében található, de egységesen a Hegyalja nevet viselik. Ebben az időben a következő városok és falvak tartoztak ide: Sátoraljaújhely, Sárospatak, Olaszi, Tolcsva, Horváti, Erdőbénye, Liszka, Szegi, Keresztúr, Tokaj, Tarcál, Zombor, Mád, Tályá, Rátka (puszta), Szántó; míg Szerencs, Golop, Monok, Ond településeknek meglehetősen nagy szőlőterületeik vannak és alapvetően a fentiekhez tartoznak. A következő falvaknak, városoknak ugyancsak vannak szőlők, de ezek a fentiekkel nem egy besorolásba esnek: Kér, Fony, Héce, Vizsoly, Vilmány, Gönc, Göncruszka, Toronya, Szőlöske.⁸ A meghatározásban jelentős változás következett be. Ide sorolták ekkor már Olaszi mellett a két jelentős szőlőműveléssel rendelkező várost: Sárospatakot és Sátoraljaújhelyt, ugyanakkor kivették Toronyát. Említés történik a Patak környéki Petrahóról és Ardóról, de ezeknek a halászata jelentős, határuk nem foglalt magába nagyobb szőlőterületet. Szegi és Horváti említésével bővül a felsorolás, Rátka viszont közben elpusztult. Érdekes módon Szerencs körül három települést egy külön kis sziget jelez, melynek jellege hasonlít a Hegyaljához.

A tokaji és hegyaljai kettősségre és az idetartozó településekkel kapcsolatban így foglal állást Bél Mátyás 1730 körül: "Hegyaljai vagy tokaji a neve mindazoknak a boroknak, melyek a tokaji hegyen s töle egyfelől északra 2 mérföldes körzetben Tarcál, (Mező)zombor, Mád, Tályá helységek egészen (Abaúj)Szántóig, másfelől nyári napkelte irányában 3 mérföldön belül (Bodrog)keresztúr, Szegi (és Szegilong), Erdő(Bénye), (Olasz)liszka, Tolcsva, (Bodrog)zsadány, (Bodrog)olaszi, (Sáros)patak helységek (egészen (Sátoralja)újhelyig) jobb szőlőhegyein teremnek... Vannak ugyan, akik a pataki és újhelyi borokat nem akarják ide sorolni, s olyanok is kik a szerencsieket hozzáveszik – ki-ki úgy becsüli e vidéknek borait, amint birtoka vagy az íz értékelése vezet. Ám, aki az igaz és méltányos mérlegelést hordozza szíven, nem tudja megfosztani a hegyaljai bor dicsőségétől azokat a borokat, melyek Patak és Újhely jobb talajú és fekvésű szőlőhe-

gyein szoktak teremni, bár ott közülük általában többet utasítanak a kevésbé jók sorában vissza. Azt sem fogja tagadni senki, hogy olykor Szerencsen is szüretelnek igen kiváló s a gyöngébb tokajival szinte egyező ízű bort, de jó tulajdonságaira nézve sohasem hasonlítható ehhez, távolról sem méltó annak hírnevéhez”.⁹ Itt tehát Toronya, Rátka, Erdőhorváti kimaradt, ugyanakkor megjelent Zsadány, Szegilong. A két vitatott terület közül Bél Mátyás a Sárospatak-Sátoraljaújhely területet lényegében elfogadja, ugyanakkor Szerencs és a környékbeli falvakat inkább kizárja Tokaj-Hegyaljából.

1737-ben a Zemplén vármegye által felterjesztett és a legfelsőbb helyen jóváhagyva visszaérkezett rendelet 4. pontjában megállapította, hogy a tályai, golopi, rátkai, mádi, zombori, ondi, tarcali, keresztúri, kisaludi, szegi, bényei, vámosújfalvi, tolcsvai, liszkai, zsadányi, olaszi, pataki, újhelyi és a kistoronyai, erdőhorváti és szántai hegyeken "termett borok a Tokajival a kereskedésben egy becsben tartatnak... ezért azokat egyformán kell kezelni és azonos bélyeggel ellátott hordókban kell árusítani. Ond és Golop befoglalásával Zemplén vármegye nem értett egyet, de "legfelsőbb helyen" a tiltakozást nem fogadták el, így ezeket továbbra is Tokaj-Hegyaljához sorolták.¹⁰ Ez esetben Szerencs teljesen kimaradt. A kistoronyai úgy látszik ettől kezdve állandóan szerepel, de a század végén Szirmay Antal megjegyzi: "... a hegyaljai szőlők osztályába csak a kistoronyi lejtők számlálatnak".¹¹

Az egész Hegyalját nem tekintették egységes egésznek és köztük kistájakat különböztettek meg. Ez kiderül Orosz Pál 1704-ben kelt felhívásából, melyben II. Rákóczi Ferenc zászlaja alá hívta a felkelőket: "Minden Kegyelmes Urunk eö Nagysága (ti. Rákóczi) hűségében levő Felső Közép és Alsó Hegy Allyai Nemes és Nemtelen Rendeknek..." küldte a felhívását. A pontos felosztást egyenlőre nem ismerem, de úgy vélem, hogy Olaszi, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Toronya tartozhatott a Felső-Hegyaljához.¹² Ez a hármas felosztás még napjainkban is előfordul.

A Hegyaljával kapcsolatos ismereteket 1771-től kezdve Losontzi István (1709-1780) Hármás kis-tükör c. könyve terjesztette az egész országban. Ez hetvennél több kiadást ért meg és még az 1850-es években is használták, míg csak a Bach-korszakban be nem tiltották.

*Ha Zemplén vármegyét az utas vizsgálja,
Itt vagyon a jó bor s az azt termő Hegyalja:
Liszka, Tokaj, Újhely, Mád, Keresztur, Tállya,
Lelesz, Tarczal, Patak, mus'ák oskolája.*¹³

Ebben az időben húsz körül volt a tokaj-hegyaljai települések száma, ebből csak nyolcat sorol fel, igaz talán a legfontosabbakat, beletette azonban Leleszt, mely sohasem tartozott Hegyaljához és csak tévedésből kerülhetett a névsorba.

A fentiekhez hasonló általánosabb megnevezés szerint: Incipit in Sátor, desinit in Sátor,¹⁴ vagyis a Hegyalja a sátoraljaújhelyi Sátorhegynél kezdődik és az abaújszántói Sátorhegynél ér véget. A Hegyalja általában sátoralakú hegyei közül is kiemelkedik ez a kettő jellegzetes formájával, így a meghatározás jellemző.

Érdeemes Tokaj-Hegyalja meghatározásával kapcsolatban két német származású kas-

sai borkereskedőt is meghallgatni, akik sokszor keresztül-kasul járták ezt a területet. 21 települést soroltak Hegyaljához: Szántó, Golop, Tályá, Rátka, Ond, Mád, Zombor, Tarczal, Tokaj, Bodrog-Keresztúr, Kis-Falud, Szeghy, Olasz-Liszka, Erdő-Bénye, Toltsva, Erdő-Horváthy, Zsadány, Olasz, Nagy-Sáros-Patak, Sátor-Allya-Újhely, Kis-Toronya.¹⁵ Délen tehát Szerencset és Monokot nem számították a Hegyaljához, míg északon Trautsohnfalva (Hercegekút), Károlyfalva, Ardó, Petrahó (Bodroghalász) maradt ki a felsorolásból.

1820-ban Zemplén vármegye közgyűlésén Sátoraljaújhelyben megvizsgálták, hogy mely mezővárosokat és falvakat lehet Hegyaljához számítani. A mezővárosok közül a következők: Erdőbénye, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Mád, Sárosnagypatak, Tályá, Tarczal, Tokaj, Tolcsva, Sátoraljaújhely, Zombor; a falvak közül: Golop, Kistoronya, Olasz, Ond, Rátka, Vámos-Újfalu, Arbonya-Zsadány, továbbá Kisfalud és Szegi puszták, míg Abaúj vármegyéből Szántó mezőváros és Horváti falu viselhetette azokat az előnyöket és megkötöttségeket, amit Tokaj-Hegyaljához való tartozás jelentett.¹⁶ A szám 22, ha két pusztát is különálló egységnek számítjuk. Feltűnő Szerencs mellőzése, továbbá a Sárospatak környéki falvak: Petrahó (Bodroghalász), Végardó és a két új telepítésű német falu: Trautsohndorf (Hercegekút) és Károlyfalva kimaradása, pedig ezek lakói a sárospataki határban, a szőlős területek közepében építették fel házaikat.

1838-ban Szabó Dávid tíz hegyaljai várost említ. De mások csak nyolcat sorolnak ide: "Némellyek nyolcz hegyaljai várost számolnak u.m. Tályá, Mád, Tarczal, Tokaj, Bodrog Keresztúr, E. Bénye, Liszka, Tolcsva; S.Patakot, hol a' bortermelő hegylancz megszakad és más irányt kezd venni és Újhelyt ide nem tartozóknak vélvén." Úgy látszik, hogy a falvakon kívül még Abaújszántó várost sem sorolták ide.¹⁷

Egy évtizeddel a filoxéra vész felbukkanása előtt Keleti Károly a Tokaj-Hegyalja területét így körvonalazta: "A tokaj hegyalja a Kárpátok azon délfelé lenyúló ágazata, mely a Tisza és a Bodrog egyesülésénél a tokaji hegykúpban végződik. E hegyágazat háromszöget képez, melynek hosszabb oldala északról keletre, rövidebb oldala északról nyugatra vonul. Mindkét oldalt vizek környékezik; amazt a Bodrog tekervényes kanyarulatokban, emezt az Ond és több apró patak és csermely".¹⁸

Entz Ferenc háromszög alakúnak mondja Tokaj-Hegyalját, melynek hosszabb szára, 5,25 mérföld, Sátoraljaújhelynél kezdődik, Tokajnál végződik, az észak-nyugati szárny 3 mérföld. Nem számítja bele Szerencset és a környező falvakat, az észak-keleti ágban Petrahót (Bodroghalász), Trautsonfalvát (Hercegekút), de megjegyzi, hogy "... e vonalhoz számítják az újabb időben még az Újhely közelében fekvő Kis-Toronyát". Görög Demeter, Entz Ferenc úgy látszik az általános, országosan ismert Tokaj-Hegyalja fogalmat használta, melybe a múltban nem tartozott bele Szerencs és az azt környező falvak.¹⁹

A filoxéra után mintha a Tokaj-Hegyalja területét kissé növelték volna. Ez tetszik ki abból a megállapításból, mely az eddigi 20-22 településsel szemben 32-t állapít meg, melynek végrendje az egyik oldalon Legyesbénye, Abaújszántó, míg a másikon Szőlöske és Toronya.²⁰ Az újratelepítés leglendületesebb korszakában, az 1900 utáni években 31-ben állapították meg a Tokaj-Hegyaljához számító települések számát. Először is

helyet kapott Szerencs és a környező falvak (Golop, Monok, Bekecs, Ond) továbbá a Sárospatak környéki községek (Újpatak, Bodroghalász, Végardó, Károlyfalva, Hercegekút), továbbá Kistoronya mellett már ott találjuk Szöllöskét is.²¹ Szerencs és környékével tehát a terület megnövekedett, máshol olyan településeket soroltak ide, melyek már korábban is Hegyaljához tartoztak az egy Szőlöske kivételével. Akárhogy is nézem a dolgot, az az érzésem, hogy a korábbi állapotokhoz képest mintha bizonyos felhigulást lenne tapasztalható.

Mi a helyzet manapság, amikor Tokaj-Hegyalja zárt terület, melyre nem szabad máshonnan bort bevinni, az új telepítések esetén csak furmint, hárslevelű és sárga muskotály jöhet szóba? A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében elterülő Tokaj-Hegyaljához a következő települések tartoznak: Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegekút, Károlyfalva, Legyesbénye, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Ond, Rátka, Sárzasadány, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szegi, Szegilong, Szerencs, Tarcál, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Vámosújfalú.²² Ma tehát látszólag kevesebb a települések száma, de ez részben abból származik, hogy két községet Csehszlovákiához csatoltak (Kistoronya, Szőlöske), két esetben pedig községösszevonások (Bodroghalász és Végardó Sárospatakhoz csatolása) magyarázzák a hiányt.

Ha végigtekintünk Hegyalja fogalmának több mint három évszázados változásán, a terjedést könnyen meg lehet állapítani. Először is Felső-Hegyalja csatlakozott elég nagy területtel, majd Szerencs és az azt környező falvak igyekeztek Hegyaljához kapcsolódni, ami csak az utolsó száz évben sikerült véglegesen. A sárospataki falvak nem jelentettek változást, mert lényegében az ún. Felsőhatár szőlőit művelték meg (Hercegekút, Károlyfalva, Végardó, Bodroghalász).

A fentiekben körülhatárolt és az utóbbi három-négy évszázadban egyre növekvő területű Tokaj-Hegyalja története korántsem volt egységes. Ez már abban is megnyilatkozott, hogy a középkortól kezdve döntő többsége Zemplén megyéhez, kisebb része Abaújhoz tartozott. Ezt a területet az utóbbi évszázadokban a szőlőtermelésből, a borértékesítésből következő közös érdekek tartották össze, ez az összetartás a középkorban nem lehetett igen erős.

A népvándorlás és a magyar honfoglalás előtt minden korszakban lakott terület ez, de az itt élők csak egyetlen esetben hagytak olyan nyomot maguk után, mely nagyobb területre kihatott. Ez az ún. Gravetti-kultúra köréhez tartozik és az ásatások során jól el lehetett különíteni a kőeszközök készítésére szolgáló műhelyt a lakóterülettől, melyen esetleg ház alaprajzokat is ki lehetett venni. A bodrogkeresztúri kultúra létrejöttét az alkalmas természeti körülményeknek köszönhetjük: közeli víz, hegyoldali teraszok, kitűnő kövek stb., ezek itt mind rendelkezésre állottak. A Tokaji-hegyen, Erdőbényén található obsziánt e korban messze földre szállították. Itt rézkori sírokat is fedeztek fel. Nem kívánom a régészeti korok tokaj-hegyaljai emlékeit a teljesség igényével felsorolni, csupán éreztetni kívántam, hogy e terület emberi tartózkodásra milyen régi időtől kezdve volt alkalmas.²³

Hosszú évezredek átugorva ismert, hogy 800 körül az avar birodalom keleti fele is felbomlott és a délről érkező bolgár törzsek vették hatalmukba azon területet, míg észak felől az ún. fehér horvátok nyomultak be a Kárpátok északkeleti gerincétől délre vezető folyók völgyeibe. A honfoglaló magyarok 895 körül megjelentek, és a két nép közötti területen nem sok ellenállásra találtak, ezért a Felső-Tisza mellett és a Bodrogközben néhány telet eltöltöttek, amit elsősorban az bizonyít, hogy innen tárták fel a legtöbb honfoglaláskori sírt. Az ilyen leletek a Bodrogtól nyugatra sokkal kisebb számban fordultak elő. Feltehetően az itt maradt népesség jelentős része a kabarok és a feketemagyarok közül került ki.²⁴

Anonymus, aki a honfoglalás után csaknem három évszázaddal írta meg munkáját, kevés írott emlékre támaszkodhatott (Ösgesta), ezért kénytelen volt, akármennyire is lenézte, a néphagyományokra és az énekesek "csacska meséire" hivatkozni. A mondák ugyan rendszerint tartalmazznak valami valóság-magvat, de azt hamar kiszínezte a képzelet. Megállapításait befolyásolta, hogy Anonymus egy-egy család számára dicsőséget akart biztosítani. Ennek ellenére a Gesta Hungarorum tokaj-hegyaljai vonatkozásait érdemes felidézni.

"Árpád vezér küldöttei pedig: Ete apja Ond, Alaptolma apja Ketel és Tarcal kun vitéz akinek a maga személyében magva szakadt, útközben átúszatták a Bodrog folyót azon a helyen, ahol ebbe a Sátorhalomról lefutó folyócska beleömlik. S így átjutottak a Bodrog folyón; de miközben az említett folyócskán keltek át nagy vígan, a víz árjában Ketel lova megbotlott, s ő elmerülve társai segítségével is csak alig birt a halálból kimenekülni. Azt a folyót ezért Ketel társai tréfásan Ketelpatakának nevezték el. Majd később Árpád vezér kegyesen ugyanennek a Ketelnek adományozta Sátorhalomtól egészen a Tolcsva vizéig az egész földet lakosaival egyetemben".²⁵ A Ketel patak ma ismeretlen, a 13. században azonban még előfordult, feltehetően a Bodrog valamelyik jobboldali vizéről lehet szó.

A három vezér végiglovagolt az egész Hegyalján, melyet így örökölt meg a krónikás: "Ekkor Ond, Ketel, meg Tarcal, miután az erdőn áthaladtak, a Bodrog folyó mellett lovagoltak; majd mintha pályadíjért futottak volna, sebes vágóban nyargaltak fel egy jó magas hegynek a csúcsára. A másik kettőt maga mögött hagyva, Tarcal, a serény vitéz ért fel elsőnek a hegyromra. Ezért a hegyet attól a naptól kezdve mostanáig Tarcal hegyének nevezték (ez a mai Tokaji-hegy – B.I.). A három úr a hegy csúcsáról ameddig csak a szem ellát, körös-körül megszemlélte a földet; kimondhatatlan meg is szerette azt, és mindjárt azon a helyen, pogány szokás szerint, egy kövér lovat ölje le, nagy áldomást csapott. Tarcalt, aki merész ember volt, és megállta a helyét a harcban, a társai most elbocsátották; s ő katonáival együtt visszatért Árpád vezérhez, hogy neki a föld alkalmas voltáról hírt adjon".²⁶ Anonymus Tarcal megjutalmazását is elmondja: "A fent említett Tarcal pedig Árpád vezér kegyelméből annak a hegynek a lábánál kapott nagy földet, ahol a Bodrog a Tiszába ömlik; egyszersmind ugyanazon a helyen földvárat emelt, amely most a jelenben a Himesudvar nevet viseli".²⁷ A himesudvar kifejezés itt olyan földvárat jelent, melynek falait sövényvel (hím) fonták és a közeit úgy tömték ki földdel. Mindenesetre ebből látszik, hogy a 12-13. század fordulóján, vagyis Anonymus életében, a két folyó összefolyásának szögletében a Tokaji-vár már állott.²⁸

Még egy hegyaljai település, illetve helynév tűnik fel Anonymus krónikájában és ez Szerencs, melyhez mindjárt egy (helytelen) etimológiát is fűz: "Árpád vezér is nemesei pedig nagy örömmel felkerekedtek Hung várából, s a Tarcal hegyén túl ütöttek tábornak a Takta vize mellett elterülő mezőn, egészen a Szerencse hegyéig. Erről a hegyről látták, hogy milyen az a hely; mivel pedig nagyon megszerették, úgy nevezték el, hogy a nevének latinul amabilis, a saját nyelvükön pedig szerelmes az értelme; attól a naptól egész mostanáig a szerelemről Szerencsének hívják a helyet".²⁹

Tokaj-Hegyalja az átlagosnál többet szerepel Anonymus krónikájában, ami azt bizonyítja, hogy ez, legalábbis a 12-13. század fordulóján, fontos területnek számított. Ehhez még érdemes azt is hozzátenni, hogy Szerencsre Árpádot a Hegyalján keresztül vezettette be Anonymus, de ha ezen a területen ebben a korban valami jelentős szőlőművelés lett volna, akkor azt bizonyára feljegyezi.

Tekintsük most át, hogy vajon Tokaj-Hegyalja város, község, településnevei mit vallanak eredetükre nézve? Ezt különösebb kutatás nélkül Kiss Lajos eredményeire támaszkodva igyekszem felvázolni (zárójelben az eddig ismert első előfordulás).³⁰

Magyar névadás személynevekből: Bekecs, a Beke személynévből, mely 1067 k./1267-től ismert. Erdőbénye, Legyesbénye (1332) a Benjamin személynévből, jelzőjük különösebb magyarázatot nem kíván. Mád (1332) Modu személynévből. Sára (1275) személynév változatlan formában, ez a település földrajzilag a Hegyaljához tartozik, de mindig halászfalu volt, Ond (1247) személynév, mely az ó "öreg" kicsinyítőképzős alakja. Szláv személynévekből, de magyar helynévadási módszert tükröznek a következők: Golop (1258) személynév, mely "ostoba" jelentésű szláv szóból képződött; Monok (1227) a monak szláv "szerzetes" szó található meg benne; Rátka (1255) a szláv Radka személynév magyar formája; Szegi-Long (1350) az első fele magyar, a második része szláv logb "rét, berek" jelentésű szóra megy vissza, ebből alakult a Longi-erdő, mely hosszan a Bodrog mellett húzódik végig. Mezőzombor (1298) második tagja a szláv zobr "bölény" jelentésű szót rejt, ebből a szláv Zumbur személynév; Sáradsadány (1275) a szláv Zadan személynévből alakult magyar jellegű helynév.

Magyar szavakból, magyar rendszer szerint alakultak a következő helynevek: Abaújszántó (1275), minden bizonnyal olyan jobbágyok laktak, akik szántással szolgáltak; Bodrogkeresztúr (1239) jellegzetes magyar középkori elnevezés, mely a szentkeresztet, akár csak Krisztust, úrnak nevezte; Erdőhorváti (1396) feltehetően szláv eredetű népe sségre utal, de az elnevezés formája magyar; Kisfalud (1220) -d kicsinyítőképzővel jellegzetes Árpád-kori forma; Sárospatak (1201) a sár "mocsár" jelentésű szó és az eredetileg szláv eredetű patak összekapcsolódása magyar helynévadásban; Sátoraljaúj hely (1284) feltehetően a Sátor-hegyről vette a nevét és a négy szóból álló összetétel a magyar helynévképzés gyakorlatát tükrözi; Szőlőske (1273) az egyetlen olyan helynév, mely a szőlőtermelésre vonatkozik; Toronya (1276) a német eredetű torony magyar képzővel ellátott változata (közelben Tornyosnémeti, Tornyospálca nemcsak a toronyra, hanem esetleg német telepre is utalhat, hiszen közelében van a biztosan középkori német eredetű Gönc); Vámosújfal u (1332) esetleg a Bodrogon vámszedésre alapították; Végárdó (1353), a második tagját az (erdő) övóval lehet összevetni.

Két, feltehetően ótörök eredetű városnévvel is találkozunk: Szerencs (1150 k.) egy serinc

'türelem, szívósság' szóra vezethető vissza, de van egy olyan vélemény is, mely szerint Szerém kicsinyítőképzős változata; Tokaj (1270) egy ótörök szóval egyezik, melynek jelentése "folyómenti erdő", ami az Árpád-kori viszonyoknak nagyon jól megfelel. Szláv eredetű és képzésű Petraho (ma Bodroghalász, Sárospatak része).

Eredetét tekintve tisztázatlan Tolcsva (1150 k.), mely legkorábban, mint a patak neve jelenik meg. Esetleg a tövtócsa leszármazottja lehet. Tarcal (1150 k.) – nem tudjuk származását, az azonban kétségtelen, hogy a szerémségi Fruska Gora magyar neve ugyancsak Tarcal, máshol ez a helynév a magyar nyelvterületen nem fordul elő.

Végül három olyan községnevet ismerünk, melyek a 12. századi hegyaljai feltételezett vallon betelepüléshez kapcsolódnak. Olaszliszka (eredetileg Liszka-Olaszi, 1248) egy szláv szóval való összetétel; Liszka 'kopasz hely', leska 'mogyorócserje'; az Olaszi pedig tükrözi a magyar nyelvnek azt a tulajdonságát, hogy minden újlatin nyelven beszélőt olasznak nevez. Bodrogolaszi (eredetileg Patak-Olaszi, 1262) ugyanaz a képzés, de ilyennel találkozunk a Szerémségben is, ahol annak déli részén Nagyolaszi (1332) nevét ismerjük a középkorból; maga a Fruska Gora pedig szerbre való fordítás, melynek első tagja "franciát" jelöl, vagyis Olasz-hegy ennek jelentése. A továbbiakban Tokaj-Hegyalja egyik jeles mezővárosa Tályá (1255) a vallon, ófrancia *taille* "irtvány" jelentésű szóból származhat. Újabban felmerült annak a lehetősége, hogy a Szerémségbe, Nagyolaszi tájára 1162-ben Milánó környéki vendégek telepedtek be, ami esetleg a hegyaljai feltételezett vallon-telepek kérdését is más megvilágításba helyezi.

A telepésekkel kapcsolatban az első ismert oklevelet Imre király 1201-ben adta ki, de már azt írja, hogy azokat a kiváltságokat, melyeket a korábbi királyok biztosítottak számukra, ezután is szigorúan meg kell tartani. Ezek szerint valamikor a 12. század második felében jelentek meg e tájon. Kiváltságaik közül külön is említi, hogy maguk közül választottak bírót, és az ítélik meg felettük, ha az ügy olyan jellegű, akkor a nádor vagy a király személyesen döntött; az adókat maguk használhatják fel, az öröklés területén "suae gentis consuetudinem" (saját nemzeti szokásaik szerint) járjanak el, továbbá királyi oltalom alatt állnak, ezért a fő- és köznemesek semmiféle sérelmet rajtuk nem követhetnek el.³¹

Úgy látszik, a tatárjárás pusztításait jelentős részük átvészelte, mert 1272-ben "...Hospites nostri de villa Olaszi, prope Potok..." kérték V. Istvántól kiváltságaik megerősítését, amit ő a nagyatyjára (ti. Imre királyra) hivatkozva meg is tett.³² A következő évben Erzsébet királyné egy más jellegű oklevélben futólag említést tesz a "hospitibus, de Potok", ahogy legtöbbször nevezik a vallon telepéseket.³³ 1285-ben az olaszi jövevények és polgárok (Hospites seu Ciues) IV. László elé járultak, hogy az V. István által megerősített korábbi kiváltságaikat érvényesítse, ami meg is történt.³⁴

A tatárjárás után újratelepített szőlők bortizedét az uralkodó 1271-ben Olasziban az egri püspöknek adományozta, és előírta, hogy "ahol most szőlők ültetettek, vagy jövőben ültetendők lesznek, a püspök vagy káptalan dézsmaszedői írják össze."³⁵ Ebben az időben Patak és Olaszi falvak között négy vincellér lakást említenek, ami már a szőlőművelés erős térnyerését bizonyítja. 1275-ben András egri püspök számára a bordézmát Nagy-Olaszi, a vallon Tályá (villa talya latina) adta meg. Ezenkívül említ még

egy Kis-Olaszit és egy Mező-Olaszit is (*Oloczy campestris*), melyek pontos azonosítását ma már nehéz lenne elvégezni.³⁶ A külső birtoklás esetleges megindulását talán bizonyítja, hogy 1295-ben a váradi káptalan elcseréli pataki szőlőit.³⁷

A 12. század közepéig eddig nem ismerek olyan forrást, mely a hegyaljai szőlőművelést bizonyítaná. A 12. század második felében jelenhettek meg olyan ófrancia, vallon (olasz) telepések, akiknek 1201-ben kiadott szabadságos levelét többször említik. Érdemes megjegyezni, hogy 1150 körül települtek be a Szerémségbe is vallonok (olaszok), akik Nagyolaszit (*villa advenarum Francorum*) alapították. Szőlővel való foglalatosságukat ekkor a Hegyalján csak sejteni lehet, de a tatárjárást túlélve a 13. század második feléből már bővebben vannak adataink, feltehetően szélesebb körű szőlőművelésre.

A helynevek sem utalnak (az egy Szőlöske kivételével, annak is bizonytalan a Hegyaljához való tartozása) a szőlőművelés elterjedésére, ugyanakkor, amikor a Dunántúlon már a 11. század közepétől kezdve számos adat bizonyítja annak széleskörben történt művelését.³⁸ Viszont későbbi város és falucimerekben gyakran találkozunk szőlőre utaló jelekkel.

Az Árpád-korban, bár Hegyalja messze esett a királyi központtól, mégis fő helyein, Szerencsen, Tokajban, de főleg Sárospatakon a királyok és családjaik is sokszor megfordultak, sőt hosszabb rövidebb időt töltöttek. Mig az Árpád-házi királyok kapcsolatai Kijev felé élénkebbek voltak, addig részben erre vezetett az út arrafelé. A tatárjárás nagy veszteségeket okozott ugyan az egész területen, Patak várát ekkor nem tudták bevenni, de amikor 1285-ben újra betörték, ez a vár is áldozatul esett, és az egész Hegyalján nagy pusztításokat végeztek.

Az Anjou-királyok alatt a hospesek (telepések) kiváltságait újra megerősítették és viszonylag békés időben fejlődhetett Hegyalja.³⁹ Ez lehetett a szőlő nagyobb méretű elterjedésének egyik jelentős korszaka, bár történeti adataink ezzel kapcsolatban elég hiányosak. A 14-15. század fordulóján a Hegyalja egyes részterületei különböző családok birtokába kerültek, akik közül számosan magas hivatalokat viseltek, mint pl. Perényi Miklós szörényi bán és mások.

A 15. században a husziták is megjelentek ezen a tájon, majd a század második felében az északi városok, így többek közt Bártfa, később Kassa, Eperjes, Lőcse stb. szereztek maguknak szőlőterületeket. Ettől az időtől kezdve már kezdjük megismerni a szőlőtermelés technikáját, sőt egy-egy esetben terminológiai jellegzetességeit is. Feltűnő azonban az, hogy Istvánffy Miklósig, vagyis 1491-ig, könyvekben senki sem emlékezik e vidék boráról, még Mátyás király történetírói sem tesznek róla említést, így Galeottonál vagy Bonfininél sem találunk róla feljegyzést, pedig a magyar borokról több alkalommal is írnak.

Ez a tény már Szirmay Antalnak is feltűnt, aki megállapította, hogy ez a hallgatás még a 16. századra is áterjedt. Herberstein Zsigmond, Ferdinánd király követe, aki hosszú időt töltött hazánkban, csak a soproni, szerémségi és pilisi borokat dicséri. Kusfinian azt írja, hogy a szerémségi bor a korzikaival és a krétaival is vetekszik. Galeotto szerint a szerémségi bornak az egész világon nem lehet párját találni. A szerémségi boroknak

egyik legnagyobb lerakata Pest és Bárfa volt, még akkor is, amikor az utóbbinak már jól termő szőlői voltak Tokaj-Hegyalján. Tőlük rendelt szerémségi bort Zápolya György is 1521-ben.⁴⁰ A lengyelek, sziléziaiak is elsősorban a szerémségi bort kedvelték és vetették. Akár hogyan is nézzük, kétségtelennek látszik, hogy ebben az időben még a hegyaljai bor nem érthette el a szerémségiek színvonalát. Ma már aligha bukkanhat fel olyan forrás, mely a középkori szerémségi bor készítésének módját megismertethetné vagy esetleg az ott ültetett fajtákat bemutatná. Itt csak közvetett bizonyítékokkal lehet valamelyes eredményt remélni.

A 16. század második negyedétől kezdve a szerémségi szőlők a hadak útjába, majd végleges török megszállás alá kerülve elpusztultak, így e század második felében már nem, vagy csak elvétve találkozunk említésével. A hegyaljai szőlők fellendülése nagy mértékben egybeesik a szerémségi szőlők elpusztulásával. Feltehető, hogy onnan már csak azért is áttelepülhettek Tokaj-Hegyaljára, mert az egykori francia-vallon hagyományok ebben a korban még élhettek. Szerémi György (1490 k.-1550 k.), aki szülőföldje nevét viselte, mint Zápolya János udvari papja, sokat tartózkodott Hegyalján, elsősorban Tokajban, ahol a királynak háza, szőlőbirtoka is volt. Ennek a rendkívül izgalmas történeti kérdésnek a feltárása még a jövő feladata, mindenesetre a Tokaji-hegyen van Szerémi-dűlő (ma Szerelmi a neve) és néhány más adat is a szerémségi és tokaj-hegyaljai kapcsolatot látszik alátámasztani.

A reformáció hamar elérte Tokaj-Hegyalját és földesurainak jelentős része (Perényiek, Dobók) a protestáns vallást követték. Sárospatakon magasabb fokú iskolát alapítottak (1531), mely a latinos műveltséget terjesztette és elképzelhető, hogy a latin mezőgazdasági szerzők szőlőre vonatkozó írásai az iskolán keresztül hatottak. A terület török uralom alá sohasem került, hanem a 16. század közepétől kezdve elsősorban Erdély felé tartott kapcsolatot. Tokaj, Szerencs, sőt Sárospatak is bizonyos értelemben végvárok voltak, de olyanok, melyek kívül estek a törökök fő hódításainak főleg nyugat felé irányuló vonalán. Ennek ellenére gyakran betörték és a közöttük harcoló tatár hadak raboltak, fosztogattak, de még mindig kevesebb kárt okoztak, mint a 17. század elején a Basta-járás, ahogy az egykorú feljegyzések Basta György császári generális megtorló és rabló hadjáratait nevezték.

Erről a kegyetlen, 1604. évbéli pusztításról 1610-ben így emlékezik meg Tokaj város törvénykönyve, melyet az akkor elpusztult helyett nyitottak meg. "Eperiesről telben 7. Febr hertelen Tokay varanak segitsegere alá jeöven ez darab feöldet Ar víz modgjara el borita. Ez veletlen jeövese Bastanak, varosonkbeli szamos embereket megh emezte: ez mellett morhankot joszagonkat nepevel egietemben buidosásbá kergete, mely buidosasban ez mi Tokay váronban leveö Nemeth ellensegh miat esztendeönél többigh sanargattattonk, hazonkbol tavol leven, minden hazainkot varosonkal egietemben el pusztította es megh egette".⁴¹

Tokaj-Hegyalja történetének legvirágzóbb korszakának azt a csaknem fél évszázadnyi időt tarthatjuk, amíg lakói a Rákóczi-család birtokán viszonylag nyugodt körülmények között élhettek (1616-1660). Természetes nem az egész Hegyalja tartozott hozzájuk, de birtokaikat rendszeresen igyekeztek kiterjeszteni. I. Rákóczi György erdélyi fejede-

lem és felesége Lorántffy Zsuzsánna (1600-1660) gyakran Sárospatakon lakva, személyükön keresztül az Erdélyhez való kapcsolódás még erőteljesebben érződött. Ez volt az a korszak, amikor a tokaj-hegyaljai szőlőtermelés többé-kevésbé felvette a máig ható arculatát, elterjedtek új szőlőfajták, kialakultak azok a borfélések, melyeket ma is ismerünk. Bár a birtok központja Sárospatak volt, Tokaj katonai, politikai jelentősége már a 16. század közepétől kezdve nagymértékben megnövekedett. Itt volt ugyanis nemcsak Hegyalja, hanem az északra menő mindenféle kereskedelem kapuja, a Tiszán történő átkelés, amit egy jól felszerelt és a vízzel nagymértékben védett vár biztosított.

A 17. század közepétől kezdve II. Rákóczi György, majd I. Rákóczi Ferenc idején a politikai helyzet már egyre bizonytalanabbá vált, ami még csak fokozódott Thököly Imre elhúzódo kurucfelkelése idején. Az egykori írások gyakran emlegetik, hogy a harácsoló kuruc, labanc hadjáratok miatt hol kapálni nem tudtak, hol meg a szüretet nem tudták bevégezni, a rájuk tört katonaság elkobozta a boraikat, vagy éppen váltságdíjba kellett azokat elküldeni.

A lakosság számának bizonyos csökkenése már a 17. század első felében is bekövetkezett, de lényegében ez sokkal kisebb volt, mint amit a század második felében érzékelhetünk. "A lakosság nagyarányú kevesbedése, úgy látszik, nem közvetlenül az 50-es években, hanem csak a 70-es évek második felétől kezdve következik be. 1673-ban ugyanis Keresztúrnak, amelynek a lakossága 1689-re az 1648-ashoz viszonyítva 1/5-ére csökkent, még 175 háztartásnyi lakossága van, ami 25-tel több az 1648-i számnál, tehát 1648 és 1673 között még növekedett is a lakosság. Hasonlóan nőtt az említett időszakban Tokaj lakossága is, 233 családról 301-re. Valószínűleg a többi mezővárosok lakossága is csak az 1670-80-as években apad le".⁴² A nagy pusztítást mutatja, hogy 1690-ben Tokaj háztartásainak száma 201, Keresztúré 25, Tarcalé pedig 13. 1720-ban Tokajban 89, Tarcalon 46 családot írtak össze. Mindez mutatja az életkörülmények bizonytalanságát. A nehézségek ellenére is a birtokosok és a kapások egyaránt igyekeztek kintartani a szőlőművelés mellett, de az elkeseredettség olyan lázadásokat robbantott ki, mint 1697-ben a hegyaljai parasztfelkelés, melynek során még a várakat is el tudták foglalni. A császári hadsereg csakhamar leverte a megmozdulást és Hegyalja útjai mellett parasztlakosság levágott és karóra tűzött fejei bizonyították a vereséget. A Rákóczi-szabadságharchoz a hegyaljai birtokok jövedelme és az itt élő lakosság adta az egyik legfontosabb alapot, de a szőlő ekkor is csak egyre jobban pusztult. Jórészt rommá váltak a várak: Tokaj, Regéc, részben Sárospatak és Szerencs, melyek egykor a gazdasági irányítás központjainak is számítottak.

1711-ben a Rákóczi-birtokokat lefoglalták és már ebben az évben Trautsohn hercegnek szüretelték a hegyaljai szőlőkben. Ez a herceg sohasem élt itt, még csak látogatást se tett, megbízottainak Bécsből adta ki a rendelkezéseket. Valószínű azonban, hogy az ő elgondolása volt, ahogy az eddig tisztán magyar területre, melyet csak itt-ott tarkáztott egy-egy lengyel, német, görög, rác, zsidó család, nagyobb mértékben nemzetiségeket telepíttessen be. A ruszinok maguktól is jöttek, hiszen ismerték a területet, mert korábban is jártak ide rendszeresen kapálni és más szőlőmunkát végezni. Ekkor lett Végárdó,

Komlóska, Szerencs egy része, Sárospatak Hustác nevű külvárosa ruszinná, a mások-va letelepedettek, néhány generáció alatt asszimilálódtak.

A német telepítés ennél sokkal céltudatosabb volt. 1750-ben Trautsohn herceg württembergi leszerelt katonákkal, parasztokkal kötött szerződést, hogy három települést alakítsanak ki. A megérkezett telepesek a pusztává vált Rátkát szállták meg, míg a nagyobb részük Sárospatak határának közepén, a város lakosainak nagy sérelmére, építettek fel Trautsohndorf és Karl Dorf (ma: Hercegekút, Károlyfalva) településeket. A határuk úgy alakult ki, hogy még napjainkig is minden oldalról a sárospataki szőlők, földek veszik őket körül. A nagyszorgalmú német telepesek a hegyaljai szőlőművelést elsajátítva, de bizonyos hazai sajátosságokat megőrizve bekapcsolódtak az itteni bortermelésbe, és ma már az ő határukban lévő szőlők is Hegyalja zárt területéhez tartoznak.

1789-ben még egy német, már kincstári telepítés történt Hegyaljára és környékére, de ez alig változtatta meg annak arculatát. A három községben, különösen Rátkán, még ma is beszélik német nyelvjárásukat és őrzik szokásaikat.

A 18. századtól kezdve, de különösen annak utolsó évtizedeiben nagy számban vándoroltak be sziléziai és galíciai zsidók. Ezek borkereskedési tevékenységét a vármegye igyekezett ugyan akadályozni, de az mégis egyre inkább kezükbe került, és a görögöket, rácokat egészen háttérbe szorították. Ez annál inkább megtörténhetett, mert a 19. század első felében már a szabadkereskedelem szelei egyre erőteljesebben fújdogáltak.

Az utóbbi évszázadokban a magyar főurak, főpapok, majd a kapitalista arisztokrácia is igyekezett Tokaj-Hegyalján szőlőt szerezni. Ide ugyan csak egyszer egy évben jöttek le családotól, szüretkor, amikor Mádon vagy Erdőbénye-fürdön a 19. században nagy bálkat tartottak, és ki-kimentek a szőlőbe is. A jobbagyfelszabadítás itt kisebb változást okozott, mint az ország más részeiben. Először is alig volt jobbagy, ha meg volt is, akkor azok a szolgáltatásokat taxával, egy évre meghatározott összeggel váltották meg. A vincellér-rendszer szinte minden változtatás nélkül került át az új korszakba.

Változást az 1880-as évek közepén megjelent filoxéra vész jelentett, mely tíz év alatt a szőlők 90 %-át elpusztította. Ekkor gyorsult fel az a két évszázada tapasztalható folyamat, mely a szőlőket levitte az aljba és ezzel annak minőségét nagymértékben lerontotta. E néhány vonás korántsem elegendő arra, hogy Tokaj-Hegyalja történetének mégcsak vázlatát is bemutassa. Írásom nem is kíván többet nyújtani, mint néhány szempontot a terület megismeréséhez, és annak érzékeltetését, hogy ez a vidék milyen szoros szá-lakkal kapcsolódik az egész Magyarország történetéhez.

Jegyzetek

- 1 Szamota I. – Zolnai Gy.: *Magyar oklevélszótár, Budapest, 1902-1906.*, 13. o.
- 2 Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára, Akadémiai Kiadó, 1978, 649.o.; 4. kiadás: 1988. 2. köt. 659.o.*
- 3 Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 10. évf., *Sátoraljaújhely, (1905) 28.o.*
- 4 Paul Keler: *Dissertatio de vinis Ungariae, Thoruni, 1726. 256.o.*

- 5 Lásd még: Bél Mátyás "Magyarország népeinek élete 1730 táján, s.a.r. Wellmann Imre, Gondolat Könyvkiadó, 1984, 389.o.
- 6 Kalmár J.: Mád tokajhegyaljai község élete a XVI-XVIII. században, in: Mád "Falukönyve", Mád, 1968, 164.o.
- 7 Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár, IV-1.(p) 43. sz.
- 8 Paul Keler: i.m. 257-262.o.
- 9 Bél Mátyás: i.m. 389-390.o.
- 10 Lásd a 7. sz. jegyzetet; valamint: Bodó Sándor: Tokaj-Hegyalja körülhatárolása, in: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, szerk: Bencsik János – Viga Gyula, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1988. 14-21.o., passim.
- 11 Adalékok..., i.m. 109.o.
- 12 uo. 19. évf. (1914) 143.o.
- 13 uo. 190.o.
- 14 Bakos József: A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse, Eger, 1959, 9.o.
- 15 Györffy György: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig, in: Magyarország története 1. kötet, Akadémiai kiadó 1987. 575. skk. o. passim.
- 25 Pais Dezső – Györffy György: Gesta Hungarorum, Budapest, 1977, 93-94.o.
- 26 u.o. 94-95.o.
- 27 u.o. 96.o.
- 28 Mészöly Gy.: Szótörténet – munkatörténet = Ethnographia, 65. évf. 1954, 69-75.o.
- 29 Pais Dezső – Györffy György: i.m. 95-96.o., Kiss Lajos: i.m. (1988), 2. köt. 573.o.
- 30 Kiss Lajos: i.m. passim.
- 31 Adalékok... i.m. 19. évf. (1914) 200-201.o.
- 32 u.o. 21. évf. (1916), 207-208.o.
- 33 u.o. 9. évf. (1904), 258.o.
- 34 u.o. 21. évf. (1916), 4-5.o.
- 35 u.o. 2. évf. (1896), 52.o.
- 36 u.o. 17. évf.(1912), 13-16.o.
- 37 u.o. 19. évf. (1914), 199.o.
- 38 V.ö: Kristó Gyula: A korai feudalizmus, in: Magyarország története 1. kötet, i.m. 1025-1026.; ugyanakkor nem tartom valószínűnek, hogy vallon telepések Patakon, a város belterületén is lettek volna (mint pl. a 17. században a habán újkeresztények), hiszen a legtöbb esetben így beszélnek róluk: "prope Potok". Ez olyan új település lehetett, mely a puszta földre szállt, s mivel Patak volt a legközelebbi település, ezért ezzel jelölték. Kristó nem említi a vallon települések között Tallyát, pedig ennek neve azt bizonyítja, hogy erdőből irtották ki.
- 39 Détshy Mihály: Sárospatak, Corvina Kiadó, 1970, 5.o.
- 40 Adalékok..., i.m. 2. évf. (1896), 125.o.; Komoróczy György: Borkivitelünk észak felé. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből, Kassa, 1944, 13-14.o.
- 41 Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár, Tokaj város törvénykönyve 1610, 10.o.
- 42 Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században, in: Agrártörténeti tanulmányok, szerk: Szabó István, Budapest, 1960, 27.o.